

КОНЦЕПУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ДОБИ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1920-ТІ РР.)

Досліджується концепція функціонування громадських об'єднань в УСРР упродовж 1920-х рр. Здійснюється класифікація громадських об'єднань, які існували у той час. Розглядається процес уніфікації більшовиками громадської ініціативи в Україні, яка, насамперед, полягала у позбавленні права добровільних спілок громадян на участь у незалежному політичному житті. Це явище яскраво ілюструється на прикладах одержавлення існуючих громадських об'єднань та створенні нових. На основі аналізу наукових праць сучасних українських дослідників здійснено спробу визначити роль профспілкових робітничих організацій, Комітетів незаможних селян, товариства «Геть неписьменність» та Української асоціації робітників-винахідників у залученні громадян України до реалізації пропагованих радянською владою соціально-економічних проектів та ідей.

Ключові слова: *громадські об'єднання, радянська Україна, більшовики, профспілки, Комітети незаможних селян, товариство «Геть неписьменність», Українська асоціація робітників-винахідників.*

Ще під час Революції Гідності, а особливо у процесі руху України до Європейського Союзу, який набув динаміки після підписання угоди про асоціацію із цим наддержавним суб'єктом міжнародних відносин, українські громадяни активно долучилися до формування нових цивілізаційних цінностей. Тому нині в Україні розгортаються процеси демократизації політичного та суспільного життя. Пришвидшити їх покликані громадські організації – добровільні спілки людей, значна частина яких діє з метою покращення комунікації між державними структурами та небайдужими до свого майбутнього жителями країни. З огляду на сказане, видається важливим дослідження активізації громадської ініціативи в Україні після створення СРСР, яка, однак, мала штучний характер і повинна була слугувати радянській владі для досягнення накреслених більшовиками утопічних цілей.

Мета публікації: дослідити процес становлення громадських об'єднань в радянській Україні та використання їх владою задля мобілізації населення на здійснення суспільних перетворень упродовж 1920-х рр.

Після здобуття Україною незалежності розпочалося позбавлене ідеологічного підтексту дослідження історії становлення і трансформації діяльності громадських об'єднань в УСРР/УРСР. Серед учених-істориків, які з незаангажованих світоглядних позицій вдалися до наукового осмислення цих проблем належать М. Журба, Є. Костюк, В. Козир, С. Кульчицький, С. Свистович.

Наявність розлогого спектру громадських організацій, які функціонували у 20-і рр. ХХ ст. на території УСРР була зумовлена соціально-політичною ситуацією в Україні. Більшовицький режим декларував свою поглиблену демократичність, а тому сприяв створенню громадських об'єднань, які за його планами повинні були охопити всю соціальну сферу життя радянського суспільства і обслуговувати потреби компартійної еліти [1, с. 18].

У світовій законодавчо-правовій практиці спектр позадержавних інститутів визначений доволі чітко. Головні його складники – економічні та позаекономічні (некомерційні організації). При цьому структура некомерційних організацій включає: політичні об'єднання (партії), конфесійні організації (церква, релігійні громади), професійні союзи, молодіжні, творчі, національні, спортивні та інші об'єднання.

У радянській Україні позадержавний простір також поділявся на економічні та позаекономічні сфери. В період НЕПу завдяки громадській ініціативі, на нетривалий час, сформувалася недержавна сфера, до якої входили як економічні організації (спілки підприємців, орендаторів, кооперативні товариства), так і позаекономічні

(профспілки, комсомол та товариства, що «не переслідували цілей отримання прибутку»). Разом з тим, навіть у відносно ліберальні часи першої половини 1920-х років з легального поля існування витіснялися релігійні організації та об'єднання засновані на базі сил, альтернативних правлячій партії.

Загалом суспільно-політичний простір УСРР 1920-х років відзначався, насамперед, закриттям для громадської ініціативи його ключових ніш. Передовсім під заборону підпадає свобода політичної діяльності. Ліквідація багатопартійності й перетворення комуністичної партії спочатку в панівну, а згодом у єдину існуючу унеможливило створення будь-яких альтернативних політичних організацій, здійснення політичної діяльності поза лавами РКП(б) та її української філії – КП(б)У. На початку 1920-х років на нетривалий час і в обмежених розмірах дозволялося вільне економічне підприємництво, але економіка в цілому залишалася прерогативою держави. З відділенням церкви від держави значно обмежилася, а згодом фактично заборонялася діяльність релігійних об'єднань. На кінець 1920-х років припиняють діяльність позадержавні економічні структури, внаслідок чого суспільна діяльність в Україні нівелюється до повністю підконтрольних владі профспілок, добровільних товариств, спортивних і міжнародних організацій [2, с. 38-39].

Більшовицькі вожді не мали розбіжностей щодо того, що профспілки повинні бути під контролем державної партії. Цей контроль давав можливість впливати на найбільш організовану частину суспільства – робітників [3, с. 133].

У 1920 – 1921 рр. організаційна будова профспілок зазнала кардинальних змін. Раніше окремо існували спілки, що об'єднували робітників певної професії незалежно від місця роботи, а також фабрично-заводські комітети на підприємствах і в установах. Відносини між спілками і фабзавкомми залишалися не окресленими. Власне, фабзавкоми навіть не вважалися спілками. За такої організаційної структури встановлення контролю державної партії над профспілковим рухом наражалося на істотні технічні утруднення.

Саме тому профспілки перебудовувалися за виробничо-галузевим принципом. Усі працюючі на одному підприємстві або в установі незалежно від професії об'єднувалися в одну галузеву спілку. До кінця 1921 р. в Україні виникло 24 галузеві спілки – металістів, залізничників, водників, харчовиків, робітників землі і лісу, медико-санітарної праці, освіти і культури.

Як і державна партія, галузеві спілки створювалися на засадах «демократичного централізму», тобто як централізовані організації, жорстко підпорядковані відповідному ЦК [3, с. 135-136].

Комунисти у профспілковому апараті гарантували партійному центру цілковитий контроль над робітничими організаціями, чисельність яких неухильно зростала. Як правило, профспілкові керівники закріплювалися на своїх місцях лише тоді, коли вони виявляли здатність впливати на працівників і забезпечувати функціонування профспілок як «передавального пасу» від партії до робітничого класу.

Правляча партія переконалася в часи «воєнного комунізму», що держава неспроможна забезпечити навіть мінімальних потреб робітників і службовців націоналізованих підприємств. Тому з переходом до НЕПу, який не змінив відносин власності у великій промисловості, профспілкам були надані широкі повноваження в сфері соціальної політики. Вони повинні були стати рівними партнерами держави у всьому, що стосувалося використання націоналізованих засобів виробництва і робочої сили [3, с. 138]. Таким чином, надаючи профспілкам «карт-бланш» у принципових питаннях соціальної політики, партійно-радянський апарат звільняв себе від невдячної і рутинної роботи [3, с. 139].

У сільській місцевості України, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражались на особливо великі

труднощі. Цим пояснюється виникнення у 1920 р. альтернативних радам комітетів незаможних селян (КНС). З їхньою допомогою партапарат поглиблював соціальну напруженість на селі методом «розкуркулення», придушував «політичний бандитизм», викачував зерно в голодуючій місцевості [3, с. 140].

У липні 1925 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович підготував пленум, який дійшов висновку, що в нових умовах, коли партія взяла курс на пожвавлення сільрад і сільських громадських організацій, зосередження у комнезамів адміністративних функцій влади є не виправданим. Тому було вирішено перетворити КНС з організації державного значення в організацію суто громадську, тобто звільнити їх від адміністративно-господарських функцій, наданих юридично або наявних у них фактично.

Це рішення пленуму ЦК КП(б)У було реалізоване в директиві ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 16 листопада 1925 р. Позбавлені адміністративних функцій, комнезами за інерцією продовжували існувати, але значення їх у житті села поступово сходило нанівець. Останній спалах їхньої активності припав на осінь 1932 р. Інструкції щодо конфіскації продовольства в українському селі виконували саме вони. Остаточо КНС були ліквідовані у 1933 р. [3, с. 144-145].

Однією із сфер активності громадських організацій стала ліквідація безграмотності серед українського населення. Грамотність народу, радянські керівники розглядали передусім як спосіб формування політичної опори режиму на селі і в місті. Тому кампанія ліквідації неписьменності набула ознак широкої політичної акції. Перекладання справи лікнепу на плечі громадянських організацій впливало із ленінської тези, яка полягала в тому, що план ліквідації неписьменності є лише тоді реальним, якщо маси самі візьмуться за цю справу, а також відсутністю в державі відповідних матеріально-фінансових ресурсів під відповідні освітні програми. Влада хотіла ліквідувати безграмотність частини українського населення за чотири роки. Закладені владою темпи передбачали напружену роботу й неминуче адміністрування, приписи, що вкрай негативно позначилося на ході ліквідації неписьменності. Робота у цій сфері передусім поклядалася на товариство «Геть неписьменність», стратегічна мета якого мала досягатися такими шляхами як: широкою пропагандою ідей боротьби з неписьменністю; масовим дорученням неписьменних та малописьменних робітників і селян в школи лікнепу; надання допомоги відкриттю організації та постачання лікпунктів та шкіл малописьменних всім необхідним; вишукуванням всіма законними засобами коштів для її здійснення. Товариству надавались права: входити в зносини з місцевими органами влади та іншими організаціями; влаштовувати за відповідним дозволом «тижні» та «місяці» письменності як з метою пропаганди ідей лікнепу, та і нагромадження коштів тощо [4, с. 169].

Упродовж 1920-х рр. діяла Українська асоціація робітників-винахідників (УАРВИН). Це громадське об'єднання було створене завдяки зусиллям наукової й інженерно-технічної інтелігенції у 1925 р. і проіснувало до 1930 р., коли воно було перетворене на Всеукраїнське товариство робітників-винахідників (ВУТОРВИН). Асоціація винахідників декларувала своїм провідним завданням організацію допомоги авторам винаходів у їх діяльності, створення умов для всебічного розвитку креативного потенціалу робітників, які працювали над винаходами, спрямування їх активності у найбільш сприятливому для суспільства напрямі. Активісти УАРВИН надавали робітникам допомогу під час розробки винаходів. Опіка цього громадського об'єднання над робітниками-винахідниками супроводжувала весь процес роботи над винаходом: розробку його проекту, власне процес створення винаходу. Коли робітник направляв до УАРВИН заявку про свій винахід, фахівці Асоціації надавали йому допомогу у створенні креслень винаходу чи вдосконалення. Потім активісти УАРВИН здійснювали технічну оцінку винаходу [5, с. 175].

Отже, сукупність розглянутих громадських об'єднань, які діяли на території радянської України упродовж 1920-х рр. були покликані допомогти більшовикам укорінитися при владі. Організації мали популяризувати серед населення «керуючу роль партії» у суспільних перетвореннях, які нібито спрямовувалися на покращення життя пересічного жителя УСРР.

1. Журба М.А., Свистович С.М. Громадські об'єднання України та зарубіжний світ (20 – 30-і роки ХХ століття). К.: «МП Леся», 2010. 130 с.
2. Николаев І. Організаційно-правова політика радянської влади у сфері діяльності громадсько-політичних організацій УСРР в 1920-х роках. *Наукові виклади*. 2013. № 5. С. 38-42.
3. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. К.: Темпора, 2013. 628 с.
4. Козыр В.В. Становлення товариства «Геть неписьменність» в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. *Матеріали научно-теоретической конференції «Социально-политические и культурные проблемы современности»*. Симферополь. 2008. Выпуск I. С. 168-170.
5. Костюк Є.С. Участь Української асоціації робітників-винахідників (УАРВИН) в організаційно-технічному забезпеченні розвитку винахідницького руху (20-ті рр. ХХ ст.). *Матеріали научно-теоретической конференції «Социально-политические и культурные проблемы современности»*. Симферополь. 2008. Выпуск I. С. 175-176.

References

1. Zhurba M.A., Svystovych S.M. (2010). *Hromadski obiednannia Ukrainy ta zarubizhnyi svit (20 – 30-i roky XX stolittia)* [Public associations of Ukraine and the foreign world (20-30 years of the 20th century)]. K.: «MP Lesia», 2010. 130.
2. Nikolaiev I. (2013). *Orhanizatsiino-pravova polityka radianskoi vlady u sferi diialnosti hromadskopolitychnykh orhanizatsii USRR v 1920-kh rokakh* [Organizational and legal policy of Soviet power in the field of activity of public-political organizations of the USSR in the 1920s]. *Naukovi vyklady* [Scientific presentations], № 5. 38-42.
3. Kulchytskyi S. (2013) *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Knyha 2* [Red call The history of communism in Ukraine from its birth to death. Volume 2]. K.: Tempora, 628.
4. Kozyr V.V. (2008). *Stanovlennia tovarystva «Het nepysmennist» v Ukraini na pochatku 20-kh rr. XX st.* [The formation of the society "Down with illiteracy" in Ukraine in the early 20's of the twentieth century]. *Materialy nauchno-teoreticheskoy konferentsii «Sotsyalno-politicheskie i kulturnye problemy sovremennosti»* [Proceedings of the scientific-theoretical conference "The socio-political and cultural problems of our time"]. Simferopol. Vypusk I. 168-170.
5. Kostyuk Ye.S. (2008). *Uchast Ukrainskoi asotsiatsii robitnykiv-vynakhidnykiv (UARVIN) v orhanizatsiino-tekhnichnomu zabezpechenni rozvytku vynakhidnytskoho rukhu (20-ti rr. XX st.)* [Participation of the Ukrainian Association of Workers-Inventors (UARVIN) in the organizational and technical support of the development of the inventive movement (20-ies of the XX century)]. *Materialy nauchno-teoreticheskoy konferentsii «Sotsyalno-politicheskie i kulturnye problemy sovremennosti»* [Proceedings of the scientific-theoretical conference "The socio-political and cultural problems of our time"]. Simferopol. Vypusk I. 175-176.

Семанишин Т. С.

Концептуальная основа функционирования общественных объединений в советской Украине эпохи становления тоталитарного режима (1920-е гг.).

Исследуется концепция функционирования общественных объединений в УССР в течение 1920-х гг. Осуществляется классификация существовавших в то время на территории советской Украины общественных объединений. Рассматривается процесс унификации большевиками общественной инициативы в Украине, которая, прежде всего, заключалась в лишении права добровольных союзов граждан на участие в независимой политической жизни. Это явление ярко иллюстрируется на примерах огосударствления существующих общественных объединений и создании новых. На основе анализа научных работ современных украинских исследователей предпринята попытка определить роль профсоюзных рабочих организаций, комитетов бедноты, общества «Долой неграмотность» и Украинской ассоциации рабочих-изобретателей в привлечении граждан Украины к реализации пропагандируемых советской властью социально-экономических проектов и идей.

Ключевые слова: общественные объединения, советская Украина, большевики, профсоюзы, комитеты бедноты, общество «Долой неграмотность», Украинская ассоциация рабочих-изобретателей.

Semanyslyn T. S.

The concept of the functioning of public associations in the Soviet Ukraine of the epoch of the formation of totalitarian regime (1920-s.).

The concept of the functioning of public associations in the Ukrainian SSR during the 1920s is investigated. The classification of public associations existing at that time in the territory of Soviet Ukraine is being carried out. The process of unification of the public initiative in Ukraine by the Bolsheviks is considered, which, above all, was the deprivation of the right of voluntary unions of citizens to participate in independent political life. This phenomenon is vividly illustrated by examples of the nationalization of existing public associations and the creation of new ones. Based on an analysis of the scientific works of modern Ukrainian researchers, an attempt was made to define the role of trade union workers' organizations, committees of the poor, Down with Illiteracy Society and the Ukrainian Association of Workers-Inventors in attracting Ukrainian citizens to the implementation of socio-economic projects and ideas promoted by the Soviet authorities.

Keywords: *public associations, Soviet Ukraine, Bolsheviks, trade unions, poor committees, Down with Illiteracy Society, Ukrainian Association of Workers and Inventors.*

УДК 94 (477) «19»:327:329 (043.3)

Л.М. МАЦУР

**УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У РОБОТІ З ПОЛІТЕМІГРАНТАМИ (20-І РР. ХХ СТ.)**

Досліджується участь громадських організацій радянської України у сприянні задоволенню нагальних потреб політичних емігрантів упродовж 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, аналізується участь у цьому процесі Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР). Зазначається, що більшовицьке керівництво після прибуття в Україну іммігрантів побоювалося їх розчарування від зіткнення із реальною дійсністю ідеалізованої на Заході «першої держави пролетаріату». Розглядаються заходи громадських об'єднань у справі влаштування політемігрантів на роботу до показових сільськогосподарських колективних господарств та особливості праці прибульців у комунах. Характеризуються особливості роботи МОДР з політемігрантами із Західної України. Розглядаються випадки індивідуальних звернень політемігрантів до МОДР за отриманням від держави фінансової допомоги.

Ключові слова: *громадське об'єднання, МОДР, політичний емігрант, радянська Україна, матеріальна допомога.*

Особливе місце відводилось комуністичним режимом роботі громадських організацій серед тієї частини іммігрантів, що прибували до та контрольовані більшовиками території внаслідок політичних переслідувань на батьківщині. Провоковані Комінтерном на хвилі післявоєнного революційного піднесення початку 20-х років спроби масових виступів та державних путчів завершилися цілком прогнозованою поразкою. Комуністичні партії та інші прокомуністичні організації що брали участь у антидержавних акціях у Польщі, Угорщині, Болгарії, країнах Балтії опинилися поза законом, а активістам орієнтованого на здійснення «світової революції» підпільного руху загрожувало судове переслідування. Відтак значна частина з них намагалася емігрувати до «держави пролетаріату», вважаючи себе вправі претендувати на опіку режиму в інтересах якого вони вчиняли протиправні дії у своїх країнах.

Утилітарні підходи компартійного режиму до організації реабілітації та підтримки політичних емігрантів на громадських засадах ніколи не приховувались. Уже 28 березня 1922 р., коли перед ЦК КП(б)У постало питання щодо можливості створення Політичного Червоного Хреста за аналогією до уже створеної в Росії структури, оргбюро Центрального комітету партії ухвалило рішення «з огляду на можливості використання даної організації принципово не заперечувати проти її легального існування». В результаті восени 1922 р. було створене Всеукраїнське товариство допомоги політемігрантам із центральними управами у Києві й Одесі. Після утворення Радянського Союзу у березні 1923 р. воно увійшло до складу однойменного Всесоюзного товариства. Проте навіть в умовах зростання чисельності політемігрантів в Україні та проблем із їх облаштуванням і реабілітацією офіційна